

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija

(*Dok Zapad ulazi u 21. stoljeće, Istok se vraća u 19.*).

Ralf Dahrendorf

»Betrachtungen über

Die Revolution In Europa«

Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1990, 160 str.

Ralf Dahrendorf, njemački sociolog, rođen 1929, političar njemačke Liberalne stranke (FDP), izabran u parlament 1969. podsekretar u Ministarstvu vanjskih poslova, 1970—74. član Komisije Evropske zajednice, 1974—84. direktor London School of Economics, sada S. Anthony's College Oxford, najpoznatiji je po svojoj knjizi *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (1957).

Knjigu *Betrachtungen über die Revolution in Europa* koncipirao je Dahrendorf kao pismo prijatelju u Varšavi, po uzoru na knjigu Edmunda Burkea *Razmatranje o revoluciji u Francuskoj (1790)*, koja je bila pismo prijatelju u Parizu. Knjiga je podijeljena na četiri dijela.

Prvi dio, »Prvenstveno o revoluciji i otvorenom društvu«, suočava se s činjenicom revolucionarnih promjena u Istočnoj Evropi 1989. godine koje su rezultirale slomom centraliziranih državno-partijskih struktura u tim zemljama i ostavile iza sebe regionalne, nacionalne i religijske rivalitete. Glavni kontributivni uzroci tog zbivanja su, po njegovoj ocjeni, osobnost Mihajla Gorbačova, činjenica da komunizam nije funkcionirao i da je svagdje odveo u nasilje i stagnaciju, te demonstracioni efekt ekonomskog napredovanja Zapada baš u desetljeću osamdesetih. Posljedica je da je tzv. Drugi svijet nestao sa scene i da postoji još samo jedan vodeći svijet, a da su se u Istočnoj Evropi, u pomanjkanju novih ideja, počele javljati stare ideje i koncepti

Da bi se mogao potražiti odgovor na pitanje »Kamo sad?«, treba razlikovati dvije razine: razinu ustavne politike, gdje se radi o principijelnim pitanjima u kojima su potrebni jasni stavovi, i razinu »normalne« politike, gdje su sve mogućnosti otvorene i gdje je potrebno unaprijed se pripremiti i tolerirati određeni nered. Bit je u tome da budućnost ne treba tražiti u socijalizmu, ali niti u kapitalizmu kao sistemu, već u otvorenom društvu gdje je najviše šansi otvoreno najvećem mogućem broju pojedinaca na svim područjima.

Drugi dio, »Čudna smrt socijalizma i fata morgana 'trećeg puta' aludira u naslovu na knjigu G. Dangerfielda *Čudna smrt liberalne Engleske* (1935) i daje idejnu retrospektivu od Marxa pa do raskola između evropske socijaldemokracije i Lenjina 1917. Ruski boljševizam je zapravo modus ubrzanja zakašnjele industrijalizacije koji je umjesto snažnog poticaja na rad i štednju prvobitne »protestantske industrijalizacije«, stavio ideološki angažman, a s vremenom sve više prisilu. I tako odveo u siromaštvo, nastanak zatvorenog privilegiranog sloja »nomenklature« i političku diktaturu. Nasilno uvođenje tog sistema u zemljama Istočne i srednje Evrope značilo je za te zemlje pravu katastrofu.

U međuvremenu došlo je i do erozije socijaldemokracije u Evropi naprosto zbog toga što su njezini glavni zahtjevi u pogledu položaja radnika bili ispunjeni i postali normalan dio institucionalne strukture zemalja Zapada kao rezultat njihova općeg privrednog napredovanja. Pokazalo se također da radnici kao klasa nisu nužno progresivni, već da naginju parolama reda i poretka. Osim toga, socijaldemokratske stranke na vlasti prenaslasi su ulogu države i dovele do jakog bujanja državne birokracije.

Nema »trećeg puta« između socijalizma i otvorenog društva. Razmišljati o trećem putu znači razmišljati u terminima sistema,

a svi sistemi sadrže u sebi element utopije i time vode u zatvoreno društvo. Otvoreno društvo, sada u nešto detaljnijoj analizi i na razini »ustavne politike«, znači na ekonomskom području privatne aktere-subjekte (što ne isključuje da se među njima pojavljuje i država, ali kao ravnopravni akter), tržište s garancijom važenja ugovora i određenim antimonopolnim mjerama, privredni rast s odgovarajućom mobilnošću radne snage i poreznom politikom. Ne treba imati iluziju u Istočnoj Evropi da se u prvi mah može izbjeći orijentacija ljudi prema potrošnji na najprizemnijem nivou kao najpređoj vrijednosti.

Ako gledamo politički razvoj svijeta u krupnijim crtama, možemo zabilježiti osciliranje između liberalne i socijalne orijentacije. To će vrijediti ubuduće i za Istočnu Evropu, ali za sada se treba koncentrirati na liberalne principe kao temelj ustavne politike.

Treći dio, »Politika, ekonomija i put u slobodu«, još se više približava konkretnoj razini prakse i pitanju Kako? Osnovni je problem u tome vremenski raskorak između neophodnih političkih, ekonomskih i društvenih reformi.

Na političkom području treba položiti test »dvostruke smjene vlasti«, tj. ekipa koja je došla na vlast nakon sloma jednopartijskih režima treba ustupiti mjesto, na temelju demokratskih izbora, slijedećoj ekipi-stranci-garnituri. Prvi je korak donošenje novih ustavnih pravila igre, i to je trenutak pravnika. Vrijeme za ovu osnovnu ustavnu reformu mjeri se mjesecima. Treba stabilno osigurati ljudska i građanska prava, početi uvoditi pravnu državu s nezavisnim sudstvom (neotkazivost sudskih funkcija i adekvatno nagrađivanje), niz mjera ograničavanja vlasti diobom i na drugi način, ali ne tako da se država onesposobi za akciju.

Reforme na ekonomskom području ne mjere se mjesecima već godinama. I neuspjeh na tom području može lako dovesti u pitanje ranije uspješno provedenu političku reformu. Pokretanje privrede pretpostavlja prolaz kroz »dolinu suza«: neminovno mora postati gore prije nego stvari

krenu na bolje, i to je razdoblje privrednih poteškoća i obaveznog razočaranja građana kritično za čitav put izlaska. Pored garancija privatnog vlasništva, obvezatnosti ugovora, privrednih sloboda, neki smatraju da je dobro učiniti centralnu banku što nezavisnijom od države. Socijalna država i tržišna privreda mogu se pomiriti, kako pokazuje primjer. Zap. Njemačke, ali je to vrlo teška i riskantna operacija. Dahrendorf navodi koincidenciju povoljnih momenata, sretni izbor vodećih osoba i snažan utjecaj Marshallove pomoći, koji su omogućili sretan ishod u Njemačkoj nakon 1945.

Prijelaz se može konačno smatrati uspjelim tek kad su, nakon političkih i ekonomskih reformi, nastupile i određene društvene promjene, nastanak profila građanina, razvoj civilnog društva, naime stanje u kojem su ljudi svjesni svoje slobode i statusa aktivnih sudionika u svom društvu, a ne više podanika vlasti. Taj razvoj, u stvari, danas u svijetu nije još nigdje završen. T. H. Marshall je svojedobno za Englesku predvidio 300 godina kao potrebno vrijeme. To stanje uključuje samostalnost institucija od države, inicijativnost građana i odsustvo straha.

Prema tome, u Istočnoj se Evropi mora računati i s mogućnošću neuspjeha prijelaza. Što se može očekivati u slučaju neuspjeha? Jedna je mogućnost kombinacija vladavine konzervativnih krugova uz pomoć vojske, druga izbijanje raznih varijanata fašističkih pokreta i režima, treći vanjska intervencija.

Četvrti dio, »O Njemačkoj i novoj arhitekturi Evrope«, počinje tvrdnjom da je za Istočnu Evropu posve prirodna parola »povratak u Evropu!«. Buduća ujedinjena Evropa, kad do nje dođe, vjerojatno neće uključivati SSSR, ali će obuhvatiti druge istočnoevropske zemlje. Njemačka i njezino političko ponašanje ostaje veliki upitnik, premda bi zapravo trebalo vjerovati da je Njemačkoj ovog puta uspio »demokratski prijelaz«. Evropi prijete nacionalizam, balcanizacija na velik broj malih državnica i densni populizam. Nacionalna država još uvijek predstavlja potrebu sa stanovišta građana,

jer je građanstvo danas praktički još identično s državljanstvom odrđene države. Proces ujedinjavanja Evrope je dugotrajan i zahtijeva pomne pripreme, mnogo novih regulativnih propisa i dobre volje. Neposredna budućnost mogla bi se označiti kao »evropsko selo oko jedne čvrste kuće, Evropske zajednice«.

Dahrendorf je talentiran sociolog i iskusen političar — iako njegova pompoznost ponekad može zasmetati — pa njegova shvaćanja i ocjene sadašnje situacije u Evropi treba bez daljnje uzeti ozbiljno. Osim toga, iako slika Istčne Evrope iz Oxforda možda izgleda drugačije nego s lica mjesta, nema razloga vjerovati da Dahrendorf iz koledža Sv. Antuna, gdje je sada predstojnik, vidi nužno manje i slabije od nas koji smo uronjeni u istočnoevropski sos do preko očiju. Ali, da usporedimo.

Osnovni Dahrendorfov pledoaje za otvoreno društvo, a protiv sistema bilo koje vrste, komunističkog, kapitalističkog, socijalističkog ili bilo kojeg drugog, čini mi se uvjerljivim, ako pod tim misli naprosto da oni koji su, iz bilo kakvih povijesnih razloga, svojedobno propustili demokratsku dekoncentraciju političke vlasti, obično vezanu uz ime francuske revolucije 1789, moraju ovaj propust ispraviti. Iskustvo nesumnjivo pokazuje da bez solidno garantiranih ljudskih i građanskih prava, bez slobodne a regulirane političke konkurencije, bez uhodanih metoda mirne smjene ljudi na vlasti, bez kontrole državnog aparata pomoću državnog aparata, sve pa i najbolje političke namjere vode u šaš, tj. u diktaturu i stagnaciju.

Naravno, ako je glavni problem time ispravno označen, ne znači da je i riješen. Dahrendorf to zna. Ali čini se da u svojoj raspravi ne ide dovoljno daleko u razmatranju implikacija.

— Prije svega, s koliko vremena treba kod toga računati? Dahrendorf kaže: s mjesecima za ustavnu političku reformu, s godinama za ekonomsku, možda sa stoljećima za odgovarajuća socijalna i socijalno-psihološka prilagodavanja. Od 1789. proteklo je preko sto godina pa da se u Francuskoj smi-

ri sinusoida revolucija, restauracija i državnih udara i nastupi ono što Dahrendorf zove »normalna« politika. Ali i u Engleskoj, bez obzira na Burkeovo dociranje Francuzima, proteklo je preko dvjesto godina od »slavne revolucije« 1688. do trenutka kad je kabinet Asquith radikalnim oporezivanjem nasljedstva dokrajčio privilegiranu poziciju engleskog plemstva. A Njemačka, Italija, Španjolska, koje su zakasnile na početku tog puta, tek su nakon dva svjetska rata i totalitarnih režima na vlasti u svakoj od njih, stabilizirale demokratske političke institucije. Da li trajno? Bar u pogledu Njemačke, Dahrendorf čini se da nije posve siguran. Što da se onda kaže za Istočnu Evropu? Gdje se neke zemlje vraćaju iz stanja svojevrsne vojne okupacije, a druge se reorijentiraju nakon napuštanja nedemokratskih ali autentično autohtonih jednopartijskih političkih sustava. Gdje su neke već imale, kad tad, bar neke od institucija političke demokracije, dok su druge uglavnom glavinjale iz jedne diktature u drugu, ili su čak izravno nadovezale »diktaturu proletarijata« na maltene klasični postfeudalni monarhijski apsolutizam. Gdje su neke uglavnom nacionalno homogene, a druge ekstremno heterogene.

— Za ekonomsku reformu Dahrendorf predviđa godine i daljnji pad prije početka uspona. Osnovno je ovdje pitanje: gdje bi taj početak mogao biti, odakle valja početi? Gdje se ove zemlje danas objektivno nalaze u razvoju od više-manje primitivne agrarne privrede prema industrijalizaciji (i agrara)? Može li se, i koliko, vjerovati njihovim privrednim statistikama? Pored notorne činjenice masovnog lažnog izvještavanja o »ispunjenju planskih zadataka« i tradicionalne nepouzdanosti agregiranih indikatora kao što je BDP, prikriveni su podaci o utrošku energije i sirovina po jedinici proizvoda, podaci o kretanju proizvodnosti po raznim indikatorima pored novčanog ekvivalenta produkcije po radniku/satu, podaci o realizaciji proizvedene robe, o amortiziranosti i tehničkoj klasifikaciji strojeva. Ono što znamo komparativno o odnosu broja radnika i ostvarene proizvodnje pokazuje upravo groteskne nerazmjere između ovih

zemalja i zemalja tržišne privrede. A da o praćenju informatičke tehničke revolucije i ne govorimo. Pored teško mjerivih ali bitnih razlika u radnim navikama, inicijativnosti, odgovornosti, motiviranosti. Sve to nameće prethodno pitanje, s kojim se dijelom formalno evidentiranog privrednog potencijala u tim zemljama može uopće stvarno računati? Jesu li one zaista industrijalizirane, ili su položile bar temelje industrijskog razvitka, ili su na kraju krajeva realno tamo gdje su bile na početku? Predstavlja li poljoprivreda moguću odstupnicu? Kakav bi pritisak bijede bio potreban pa da ljudi budu spremni vratiti se iz pretrpanog sekundarnog i viših sektora na selo? Vratiti se na što? Što je sa zemljišno-vlasničkim režimom? S poljoprivrednim inventarom? Sa stočnim fondom? S kreditiranjem? Ne radi se, dakle, samo o reformi vlasništva i upravljanja u jednoj privredi koja kao takva nesumnjivo postoji. Tek nakon kritičnog i realističnog inventariziranja privrede može se početi razmišljati o tome koliko će vremena trebati da počne »normalna« privreda, kao nužna pretpostavka »normalne« politike.

— A što da se kaže o dubljim promjenama društvene strukture i svijesti ljudi? Dahrendorf je ovdje pomalo neodređen. Piše o svijesti građana, o odsustvu straha, o civilnom društvu, o dugoročnom procesu. Čini mi se da u Istočnoj Evropi postoji u tom pogledu drugačiji problem, složeniji, u kojem je vrijednosna opredjeljenja teško unaprijed odrediti. Svijest ljudi u tim zemljama formirana je na određeni način kroz vrijeme dulje od jedne generacije. Ljudi su odrasli u kooperativnosti, ne u konkurenciji, u sigurnosti zaposlenja bez obzira na radni učinak, u više- manje potpunoj sigurnosti od životnih rizika, u stvarnoj apolitičnosti odnosno u ritualističkom odnosu prema politici, u pasivnom prilagodavanju više nego u aktivnoj kritičnosti. Prvi je događaj kojem su bili izloženi snažni šok promjene. Visoki stupanj neizvjesnosti koju je taj šok proizveo čini vjerojatnim grčevito traženje čvrstog tla pod nogama u okviru opisanih mentalnih obrazaca, a ne nastojanje da se ovi obrasci izmijene. Odatle sklonost pristajanju na autoritarne političke alterna-

tive, spremnost na posvemašnju identifikaciju s nacijom kao skupinom kojoj pripadaš i u tom si pripadanju siguran. Dakle, prije nego može otpočeti razvoj prema civilnom društvu građana, bez straha i bez pritiska prema homogenizaciji u mišljenju i u izražavanju, valja, bar još neko vrijeme, očekivati u Istočnoj Evropi razvoj u suprotnom smjeru.

U takvim okolnostima, sva su vremenska predviđanja — mjeseci, godine, stoljeća — jednako problematična. Možda će potrajati dulje, a možda će i brže ići. Nemamo nikakvih iskustava na kojima bismo mogli utemeljiti očekivanja.

Na sve to mogao bi, s druge strane, Dahrendorf odgovoriti: Ali što hoćete? Pa to što sam napisao samo je pismo prijatelju u Varšavi...

Eugen Pusić

Recenzija

Information Technologies in Education

(The quest for quality software)

Izdavač OECD, Paris 1989; 125 str.

U knjizi *Information Technologies in Education*, u obliku opširnog i komentiranog zaključka, objavljeni su rezultati seminara koji je u organizaciji CERI (Centre for Educational Research and Innovation) održan u Parizu u listopadu 1988. godine. Seminar je bio posvećen evaluaciji obrazovnih softwera, s ciljem da se moderne informacijske tehnologije sa svojim potencijalima što adekvatnije ugrade u obrazovni proces ne samo zemalja članica OECD-a već i drugih zemalja. Knjigu su na temelju materijala sa seminara priredili John A. Winship (Australija) i Pierre Duguet (Francuska). Izvještaj je podijeljen u 6 poglavlja: 1. *Computeri kao sredstva pouke i učenja...*; 2. *Obrazovni software...*

3. Pregled softwera i njihova evaluacija u zemljama OECD-a; 4. Evaluacija i pregled obrazovnih softwera; 5. Učitelj i upotreba obrazovnog softwera; 6. Zaključci seminara... Ediciji je pridodana obilna literatura.

Burni prodor informacijskih mikroelektronskih tehnika u sve sfere života, u promet, bankarstvo, zdravstvo, komunikacijske medije, privredu, nije, naravno, mogao zaobići ni *obrazovanje*. Svugdje gdje se susrećemo s aplikacijom kompjutera u tradicionalnim djelatnostima primijećeno je da su kapaciteti tih uređaja neizmjerljivo veći od njihova stvarnog operativnog korištenja. Čak i u bankarstvu je korištenje njihovih kapaciteta na razini prvog leta avionom braće Wright, a veoma daleko od mogućnosti letjelice poput Concorde. Organizacije koje primjenjuju kompjutere veoma sporo uočavaju prevratnički karakter njihovih sposobnosti te se njima koriste ne mijenjajući pritom svoju unutarnju organizaciju. Tako dolazi do simptomatične diskrepancije između klasične kulture i organizacije rada i novih instrumenata rada. Isti problemi gotovo u još većoj mjeri pogađaju i obrazovni sustav. Knjiga o kojoj je riječ upravo opisuje postojeće stanje u primjeni kompjutera u obrazovanju: prvenstveno proizvodnju, odabir, vrednovanje i aplikaciju obrazovnih softwera, i to podjednako od strane učenika kao i od strane učitelja. U njoj se, dakako, ne raspravlja ni o intelektualnim i tehničkim pretpostavkama mikroelektronske tehnike, ni o fenomenu učenja i naučavanja kao antropološkim svojstvima. Ona se bavi isključivo aplikacijom kompjutera u obrazovnom procesu, pokazujući kako ta aplikacija iz temelja mijenja organizaciju škole, način učenja i naučavanja, pristup znanju, proizvodnji znanja, prijenosu znanja... Da bi se u tim i drugim aspektima obrazovne prakse izvršile promjene koje unose kompjutori, potrebno je naravno proizvesti adekvatne software koji udovoljavaju zahtjevima obrazovne prakse. Adekvatnih softwera još nema dovoljno i oni u najvećoj mjeri još nezadovoljavaju. Stanje je prikazano na primjerima vodećih zemalja i članica OECD-a.

Osnovna dilema koja je dosada pratila unošenje kompjutera u obrazovnu praksu

bila je slijedeća: da li obrazovanje prilagoditi novim tehničkim kapacitetima, dakle, svojstvima kompjutera, ili naprotiv kompjutore prilagoditi potrebama učenika i učitelja, dakle, obrazovnoj praksi. Ta je dilema riješena u korist učenika i učitelja. Kompjutori su bez daljnega sposobni za prilagodavanje obrazovnom procesu. Stoga je izrada odgovarajućih softwera koji idu u susret specifičnom antropološkom fenomenu učenja i podučavanja središnje pitanje suvremene obrazovne prakse. I učenike i učitelje treba maksimalno rasteretiti kompliciranih zahtjeva uređaja kako bi se uređaji tim više opteretili još složenijom prirodom obrazovne interakcije učenika i učitelja te raspoloživih fondova znanja. Upravo na tragu ove spoznaje u knjizi se utvrđuje da dobrih softwera još uvijek nedostaje, a da njihova evaluacija zahtijeva, dakako, novo preispitivanje fenomena učenja i naučavanja kako bi se te ljudske sposobnosti i djelatnosti adekvatno poduprle novom tehnikom.

Obrazovni sustavi svih zemalja, pa ni našeg, ne mogu više izmaći novim tehnikama. Oni predstavljaju, nakon dugog lutanja u razdoblju postindustrijske ere, jasni putokaz za sve reforme i preinake obrazovnog sustava, i to nipošto samo u infrastrukturnom, nego i u supstancijalnom smislu riječi: od sada će se drugačije i učiti i naučavati.

Ova knjiga koristit će prvenstveno za osvještavanje svih djelatnika u obrazovnoj praksi za bitne probleme što ih u obrazovnu praksu unose nove tehnike. Recenzent je razumije kao kvalitetnu podršku agitaciji za relevantni napredak naše obrazovne prakse na svim razinama.

Davor Rodin

Recenzija

Nils H. Wessell (ed.)

*The New Europe**Revolution in East-West Relations*

The Academy of Political Science, New York, 1991. str. 214.

Procesi historijskih promjena u državama Istočne i Srednje Evrope te u Sovjetskom Savezu doveli su, s jedne strane, do raspadanja socijalističkog modela i dezintegracije velikog sovjetskog imperija, a s druge do napuštanja blokovskih i bipolarnih vojnih i ekonomskih sistema integracije. Istovremeno ti su procesi praćeni brojnim unutrašnjim podjelama, problemima ekonomskog razvoja, nezadovoljavajućim rješenjem nacionalnog pitanja te međunarodnom nestabilnošću, te dalekosežne promjene u Istočnoj i Srednjoj Evropi te u Sovjetskom Savezu nužno nameću pitanje novih oblika evropske sigurnosti i suradnje. Međutim, nestajanje vojno-političke, ekonomske i ideološke konfrontacije i različitosti između Istoka i Zapada daje naslutiti stvaranje novih odnosa u evropskom prostoru. U zemljama Istočne i Srednje Evrope stvaraju se nove političke i ekonomske institucije prijelaznog oblika, bitno različite od prijašnjih, koje traže put u novo demokratsko društvo i hvatanje koraka sa zapadnim, razvijenim dijelom Evrope. Opredjeljivanje zemalja Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza za slobodno tržište, pluralistički politički sistem i poštovanje ljudskih prava, otvaraju mogućnosti rasprava o nastanku jedinstvenog evropskog integracijskog poretka odnosno o konstituiranju nove, jedinstvene Evrope.

O tim procesima radikalnih promjena koje su široko zahvatile evropski prostor raspravlja i grupa američkih profesora i stručnjaka čiji su radovi objavljeni pod pokroviteljstvom Akademije političkih znanosti pod naslovom *The New Europe: Revolution in East-West Relations*. Rasprave izložene u toj knjizi imaju za cilj, prije svega,

pridonijeti daljem razumijevanju promjena kojima je Evropa danas zahvaćena, kao i redefiniirati koncepcije svjetskog poretka.

Knjiga sadrži četiri tematske cjeline, u kojima se analiziraju vrlo značajni društveni i politički procesi koji su zahvatili evropski prostor kako na Istoku tako i na Zapadu.

Prvi dio, pod nazivom »Sigurnost u novom svjetlu«, obuhvaća pet eseja. U prvom, Stephen F. Larrabee veoma detaljno analizira novi sovjetski pristup Evropi. Na sovjetsku politiku prema Evropi pod vodstvom Mihaila Sergejeviča Gorbačova mora se prije svega gledati kao na izraz nezadovoljstva naslijeđenom politikom njegovih prethodnika, osobito Leonida I. Brežnjeva, čiju politiku u toku zadnjih godina njegove vladavine obilježava dvoje: prvo, sovjetski izolacionizam u Zapadnoj Evropi i, drugo, vidljiva erozija sovjetske hegemonije u Istočnoj Evropi i na ekonomskom i na političkom planu. Nekadašnji monolitni blok postao je s vremenom ne samo raznolik već sve više podijeljen, a danas je konačno prestao postojati. Prividna stabilnost održavana je »po cijenu stagnacije, a ideološka korozija zamijenila je ideološku koheziju« (str. 2). Velike promjene koje Mihail S. Gorbačov unosi perestrojkom, »novim mišljenjem« i demokracijom imale su za posljedicu najdramatičnije promjene u sovjetskoj politici prema Evropi od kraja drugog svjetskog rata. Došavši na vlast, Gorbačov se upustio u politiku kojom je namjeravao ojačati veze sa Zapadnom Evropom, ali i unaprijediti odnose sa Sjedinjenim Američkim Državama. Istovremeno je pokušao redefiniirati odnose s Istočnom Evropom, stavljajući veći naglasak na »slobodu izbora« tj. na slobodan nacionalni razvoj zemalja Istočne Evrope i veću ekonomsku uspješnost. Gorbačovljeva politika polazila je od postupne evolucije bipolarnog sistema sigurnosti u Evropi uz nastavljanje postojanja dviju njemačkih država. Međutim, Gorbačovljeve inicijative oslobodile su snage čije je djelovanje rezultiralo rušenjem socijalističkoga modela zemalja Istočne Evrope i destrukcijom bipolarnog sistema sigurnosti, koji je počivao

na podjeli Evrope na dva suprotna političko-ideološka bloka.

Kao vrstan poznavalac ove tematike Larrabee detaljno analizira sovjetsku politiku u kontekstu promjena u Evropi, posebno s obzirom na odluke Evropske zajednice da stvori jedinstveno unutrašnje tržište do 1992. godine, što će predstavljati »kvalitativno novu fazu« u procesu integracije. Ta će integracija, nesumnjivo, imati velike implikacije na odnose Istok-Zapad. Sjedinjene Američke Države će 1990-ih godina surađivati s Evropskom zajednicom, koja će ekonomski i tehnološki biti jača, a politički i vojno kohezivnija. Pojava Evropske zajednice kao novog središta moći nameće Sovjetskom Savezu zahtjev da razvija novi pristup prema toj organizaciji.

Autor istovremeno analizira novu sovjetsku politiku prema Istočnoj Evropi izraženu u poznatoj »Gorbačovljevoj doktrini« najavljenj krajem 1987. i početkom 1988. godine. Ona je predstavljala nastojanje da se principi perestrojke i »novog mišljenja« prošire i na sovjetske istočnoevropske saveznike.

Posebno mjesto u novoj sovjetskoj politici autor pridaje njemačkom pitanju, koje je od dolaska Gorbačova do ujedinjenja dviju njemačkih država prolazilo dalekosežne promjene i pomake. I napokon, u radu su posebno mjesto dobili Gorbačovljevi stavovi prema kontroli naoružanja, koju on smatra primarnim sredstvom jačanja sovjetske sigurnosti i smanjenja konfrontacija u odnosima Istok-Zapad.

Raspadanjem socijalističkih režima i ujedinjenjem Njemačke razoreni su temelji poslijeratne sovjetske politike prema Istočnoj Evropi, politike koja je počivala na tri glavna uporišta: (1) sovjetskoj hegemoniji prema Istočnoj Evropi, (2) podjeli Njemačke te (3) bipolarnoj političkoj podjeli Evrope. Razaranjem tih temelja Sovjetski Savez suočen je sa zadatkom izgradnje nove sovjetske politike ne samo prema Istočnoj Evropi već prema Evropi kao cjelini. A taj je zadatak utoliko teži što se Sovjetski Savez danas sam suočava s ogromnim vlastitim unutrašnjim teškoćama — ekonomskim,

političkim i nacionalnim — te drugim krizama koje ozbiljno ugrožavaju Gorbačovljevu sposobnost da kreira jaku i koherentnu evropsku politiku.

Stephen F. Szabo u svom eseju, analizirajući historijsku transformaciju Kontinenta, naglašava da će konture nove, jedinstvene Evrope oblikovati nove generacije Evropljana rođene poslije drugog svjetskog rata na solidnim temeljima položenim 1945. godine. On izlaže njihova gledišta o Evropi kakvu bi oni željeli graditi. Istočna Evropa, koja je stupila na put demokratskog razvoja, po ocjeni autora, prihvaća sve vrijednosti što ih je izgradila Zapadna Evropa kao i njezine organizacijske oblike: Evropsku zajednicu, parlamentarnu višestranačku demokraciju i tržišno orijentiranu ekonomiju. Međutim, zemlje Istočne Evrope, suočene s dubokim ekonomskim poremećajima i neriješenim nacionalnim problemima, bez obzira na svoj politički demokratski put razvoja, još su daleko od punopravnog ulaska u Evropsku zajednicu.

S druge strane, razdoblje u kojem su supersile kontrolirale evropsku sudbinu jest završeno. Evropa je položila temelje novim »postnacionalnom poretku«, koja se manifestira kroz dvije ključne institucije: Evropsku zajednicu i NATO, čija bi uloga u novoj Evropi trebala osigurati održavanje postojeće evropske stabilnosti. Autor posebnu pažnju pridaje traganjima za novim institucionalnim oblikom kolektivne sigurnosti.

Vrlo je zanimljiva i korisna rasprava Kennetha Maxwella o španjolskom prijelazu od frankizma u novi demokratski sistem i mogućnostima primjene španjolskog modela na zemlje Istočne Evrope. Španjolska, naime, danas ima značajnu ulogu na međunarodnoj sceni kao model mirnog prijelaza od autoritarnog režima na demokratski poredak. Osim toga, ona je danas osobito zanimljiva kao zemlja koja je osigurala uspješnu konsolidaciju demokracije evropskog stila neophodnu za ulazak u EZ (1986). U nastojanju da dade odgovor na pitanje može li Španjolska služiti kao model u izgradnji demokratskih političkih sistema Istočne Evrope, Maxwell detaljno analizira

proces prijelaza od autoritarnog režima na demokratski, pri čemu ukazuje na niz specifičnosti koje su svojstvene isključivo toj zemlji. Tako, na primjer, ističe jedinstvenu ulogu kralja Juana Carlosa I u konsolidaciji demokracije, zatim ulogu jake i politički umjerene većinske španjolske Socijalističke radničke partije, duboko usađenu svijest velikog broja Španjolaca o neuspjesima republikanskog režima 1930-ih godina, zbog čega su u novi Ustav iz 1978. godine ugrađeni mehanizmi koji znače radikalni prekid s prošlošću. Crkva i Komunistička partija, koje su u prošlosti uvijek izazivale duboke polarizacije, u novim uvjetima opredijelile su se za parlamentarni put demokratskog razvoja. I napokon, proces demokratizacije španjolskog društva temelji se na principu konsenzusa i pomirenja. Socijalna i ekonomska transformacija španjolskog društva dogodila se međutim, dva desetljeća prije Francove smrti.

Iako u Mađarskoj i Poljskoj postoji veliki interes za španjolski demokratski model autor pravilno smatra da taj model ne bi mogao dati iste uspješne rezultate u zemljama Istočne Evrope, budući da je ukupni društveno-ekonomski i politički milje u Španjolskoj bitno različito od istočnoevropskog. Tome treba svakako dodati i posebne faktore koji su odigrali ključnu ulogu u mirnom prijelazu od frankizma na demokratski politički poredak.

U nastavku prvog dijela svoga rada Robbin Laird analizira francusko-njemačku interakciju u kontekstu razvoja triju faza u odnosima Istok-Zapad. Posebnu pažnju daje procesu reformi u Sovjetskom Savezu i utjecaju tih reformi na odnose Istok-Zapad te ulozi Atlantskog saveza u novoj Evropi.

Skandinavija i »finlandizacija« sovjetske sigurnosti naslov je eseja Phillipa A Petersena, u kojem on daje genezu odnosa između nordijskih zemalja i Sovjetskog Saveza, s posebnim naglaskom na razvijanju dobrosusjedskih odnosa između Finske i Sovjetskog Saveza u poslijeratnom razdoblju. Autor ukazuje na neke novije sovjetske teoretičare sovjetske politike sigurnosti koji predlažu »finlandizaciju« kao model odnosa

između Sovjetskog Saveza i novih demokracija. Očigledno je da ti sovjetski teoretičari ne vode računa o tome da je ta politika stvarana u bitno drugačijim uvjetima te da je Finska na neki način bila primorana da je tada prihvati. Danas međutim, situacija je bitno različita pa bi nametanje takvih odnosa sigurno značilo ograničavanje nacionalnog suvereniteta tih država.

U *drugom dijelu* knjige, pod naslovom »Centralna Evropa«, Madeleine Albright analizira sadašnju i dugoročnu američku politiku prema centralnoj i Istočnoj Evropi nastojeći pokazati što Sjedinjene Američke Države žele da se ostvari na političkom, ekonomskom i strateškom planu u tom dijelu Evrope s obzirom da je Istočna Evropa bila izvan američke sfere utjecaja gotovo pola stoljeća.

U kontekstu dubokih promjena u Istočnoj Evropi, Vladimir Tismaneanu daje vrlo reljefnu i uvjerljivu analizu rumunjske politike koju je vodio megalomanski diktator Nicolae Ceausescu. Razmatra njegove političke i ekonomske veze sa Zapadom, njegove ambicije da djeluje neovisno o sovjetskoj politici kao i njegovo oduševljenje maoizmom i Kin II- Sungovim orijentalnim despotizmom. Autor ispituje socijalne i političke uvjete i uzroke koji su doveli do pada Ceausescuove diktature 1989, te posebno ukazuje na različitost Rumunjske od drugih istočnoevropskih zemalja. Posebnu pažnju posvetio je elementima koji su pridonijeli političkoj radikalizaciji Rumunja te problemima s kojima se suočava novo vodstvo u demokratskim procesima u zemlji koja nema demokratskih tradicija.

U *trećem dijelu* knjige, pod nazivom »Novi problemi«, Stephen Cooney analizira utjecaj Evrope 1992. na Sjedinjene Američke Države, pri čemu naglašava da Sjedinjene Države teže da EZ 1992. bude uspješna ne samo zbog američkih dugoročnih vojnih i strateških već i zbog ekonomskih ciljeva i interesa u Evropi. U eseju se ispituju izgledi uspješnosti EZ-92, kao i to što će ti programi značiti za ekonomsku budućnost Amerike.

U knjizi su prezentirani i drugi značajni eseji važni za razumijevanje promjena u Evropi, posebno buduće uloge NATO-a kako s evropskog tako i američkog gledišta, politiku njemačkog ujedinjenja, budućnost Sovjetskog Saveza u kontekstu Nove Evrope, izgledi za Atlantsku zajednicu te stvaranje novih američko-evropskih odnosa u novo oblikovanoj Evropi.

Već iz ovog kratkog prikaza vidljivo je da su autori dali nesumnjiv i krupan prilog osvjetljavanju ove značajne i nadasve aktualne društvene i političke problematike. U središtu interesa gotovo svih autora nalazi se analiza političkih i ekonomskih procesa radikalnih promjena na evropskom prostoru i težnja za uspostavljanjem nove, jedinstvene Evrope. Koliko će Zapad i Istok u svojim nastojanjima uspjeti, ostaje da se vidi.

Knjiga *Nova Evropa: Revolucija u istočno-zapadnim odnosima*, značajna je za svakoga koga zanimaju suvremena kretanja i promjene kojima Evropa ulazi u novu fazu svog povijesnog razvoja.

Štefica Deren-Antoljak

Recenzija

Ivan Prpić, Žarko Puhovski i
Maja Uzelac (ur.)

Leksikon temeljnih pojmova politike:

Abeceda demokracije

Školska knjiga, Zagreb, 1990.

U državnoj zajednici koja se ne može pohvaliti značajnijim zasadama liberalizma i političke demokracije, objavljivanje bilo kojeg teksta inspiriranog tim tradicijama znatno je doprinos političkoj kulturi. Posebno se to može reći za djela koja fenomenologiju političkog života utemeljenog na spomenutim političkim načelima razmatraju na sustavan način. Suvišno bi na ovom

mjestu bilo obrazlagati zašto hrvatska i jugoslavenska politička povijest nisu pružile pretjeran materijal za obrazovanje liberalne i demokratske političke kulture. *Leksikon temeljnih pojmova politike*, djelo koje je predmet našeg prikaza, spada upravo u radove čije objavljivanje, zbog njihove sustavnosti, predstavlja značajni kulturni događaj.

Sustavnost ovog djela nije jedini razlog zbog kojeg ono izaziva pozornost javnosti. Pored sasvim jasno iskazane ambicije da bude od pomoći učenicima i studentima u savladavanju gradiva iz područja društveno-humanističkih znanosti, jedan je od bitnih ciljeva ovog *Leksikona* da doprinese i političkom obrazovanju državljana. Stoga je i podnaslov knjige: »Abeceda demokracije«. Tome je podređena i koncepcija samog *Leksikona*. Upravo zbog spomenute obrazovne ambicije natuknice su strukturirane u cjeline čiji raspored odgovara načinu na koji u demokratskoj zajednici politički život doživljava zainteresirani državljanin. Izbjegnuta su stroga leksikografska pravila, budući da leksikon nije zamišljen kao prikaz svih aspekata politike, već samo kao prikaz pojmova bez kojih nije moguće razumjeti politička zbivanja i ustrojstvo političke zajednice. Da bi se lakše mogla razumjeti povezanost pojmova izloženih u 74 natuknice i 10 podnatuknica, posebno su označeni ključni pojmovi koji ukazuju bilo na najznačajnija mjesta u tekstu, bilo na druge natuknice koje proširuju razumijevanje teksta. Na kraju svake natuknice koje proširuju razumijevanje teksta. Na kraju svake natuknice navedena je osnovna literatura, na hrvatskom ili srpskom jeziku, a od stranih jezika uglavnom na engleskom i njemačkom, koja pokriva područje određene natuknice.

Podjela natuknica izvršena je u skladu s prethodno spomenutom koncepcijom profesora Žarka Puhovskog o povezivanju temeljnih pojmova u cjeline. *Leksikon* započinje ekspliciranjem *političko-etičkih ideala*, kategorijā koje znače pretpostavku političke analize. Obradene su odrednice o slobodi, jednakosti, solidarnosti, miru, suživotu s prirodnom okolinom, toleranciji, sigurnosti i blagostanju. Stavljanje ideala na

početak posve je razumljivo jer, kako ističe Puhovski, bez obzira na motive političkog djelovanja politički djelatnici se unutar političkog polja prepoznaju upravo po idealima koje zastupaju.

Nakon analize političko-etičkih ideala slijedi analiza *političkih doktrina* koje označavaju teorijske, programske i konkretne koncepte suživota koji se žele ostvariti političkim djelovanjem. Podastarte su natuknice o liberalizmu, konzervativizmu, socijalizmu (s podnatuknicama o anarhizmu, boljševizmu, demokratskom socijalizmu, komunizmu i realnom socijalizmu), fašizmu/nacionalsocijalizmu i korporativizmu. Riječ je o kategorijama koje je domaća politička znanost do sada obrađivala pod nazivom oblici političkih sistema. O pojedinim natuknicama, konzervativizmu i korporativizmu, primjerice, napisano je u nas malo tekstova, što slikovito pokazuje činjenica da je autor odrednice o konzervativizmu Vladimir Gligorov u izboru literature jugoslavenskih autora naveo jedino predratnog beogradskog pravnog teoretičara Slobodana Jovanovića.

Političkim porecima kao zbiljski postojećim političkim ustrojstvima posvećena je treća cjelina. Obradene su odrednice o demokraciji (s pododrednicom o republici), tiraniji (s pododrednicom o diktaturi), monarhiji, aristokraciji i totalitarizmu. Politički poreci ne prozlaze samo iz prihvaćanja određenih doktrina jer zbog širine političkog polja njihovi oblici nikad nisu neposredna realizacija ciljeva političkih djelatnika. Formuliranjem tipova poredaka razvijaju se modeli primjereni za analizu postojećih političkih ustrojstava.

Subjekti političkog djelovanja svrstani su u četvrtu cjelinu i svedeni su na razmatranje odrednica o subjektu općenito, državljaninu, puku/narodu, naciji, klasi i svjetonazoru. Od isticanja razlika u njihovu konstituiranju važnije je spomenuti da tek razumijevanje uloge subjekata omogućuje poimanje cjeline političkih procesa.

Političkim procesima, kao tipovima djelovanja određenih subjekata posvećeno je naredno, peto, poglavlje. Obradene su

kategorije sukoba, legitimiranja poretka, izbora, parlamentarizma, pravosuda, društvenih pokreta, grupa za pritisak, participacije, terora, rata i političke revolucije.

Politički procesi teže uspostavljanju političkih ustanova koje ih stabiliziraju i kanaliziraju, ali istovremeno i ovise o njima. Veza između procesa i ustanova pokazana je u narednom, šestom, odjeljku, posvećenom *institucijama*. Obradene su odrednice o državi, suverenosti, parlamentu, političkim strankama, vlasništvu, interesnim grupama i društvu.

Sve spomenute cjeline, od političkih ideala do institucija, sažimaju se u učincima politike. Stoga *funkcioniranje vlasti* ima ključno mjesto u razmatranju političkog života. U sedmom odjeljku razmatra se ta cjelina, preko slijedećih odrednica: ustav, zakon, uprava, financije i porezi, kulturna politika, populacijska politika, radni odnosi, zdravstvo, školstvo, socijalna politika, organi represije (s pododrednicama o vojsci i policiji), vanjska politika (s pododrednicom o međunarodnim odnosima).

Zaštiti subjekta, sprečavanju mogućnosti da se kršenjem zakona ili pozivanjem na opće dobro oštećuju pojedinci, posvećen je naredni odjeljak. U njemu su obrađene slijedeće natuknice: prirodno pravo, građanska neposlušnost, prava čovjeka i državljanina, anarhija i izvanredno stanje.

Nakon toga obrađene su specifičnosti političkog *komuniciranja* predstavljene natuknicama o javnosti, političkom govoru, nomotehnici, cenzuri, ideologiji, manipulaciji i sili/nasilju.

Budući da razumijevanje političkih pojava i procesa ne ovisi samo o poznavanju činjenica nego i o poznavanju određenih teorijskih sklopova, u posljednjem je odjeljku elaborirana temeljna kategorijalna aparaturna za političku analizu. Kao *interpretacijske kategorije politike* navedene su natuknice o uvažavanju, interesu, moći, vlasti, prijatelju-neprijatelju, zajednici i autoritetu.

Iz izloženog sadržaja *Leksikona* jasno se može vidjeti njegova ločička struktura, koja

se, kao što smo već napomenuli, zasniva na povezivanju kategorija u cjeline na način kako u demokratskoj zajednici politički život doživljava zainteresirani državljani. Shodno tome *Leksikon* po izvornoj ambiciji njegovih urednika nije zamišljen kao pojmovnik jedne (političke) znanosti već priručnik koji će čitatelju pokazati cjelinu fenomena politike. Ukazivanje na cjelinu spomenutog fenomena nauštrb stvaranja pojmovnika jedne znanosti, ili sasvim izravno — politologije, ne čini nam se osobito produktivnim pristupom. Upravo politička znanost zahvaća cjelinu fenomena politike i ako se pokušava zaobići njezinu jasnu strukturiranost analize po područjima, može se upasti u nemale poteškoće. Uz sve prethodno izrečene pohvale, dijelom to nije izbjegnuto ni u ovom *Leksikonu*. Mogu mu se uputiti dva prigovora: prvi se odnosi na izostavljanje pojedinih odrednica, a drugi na raspored odrednica.

Pogledamo li sadržaj, odnosno, popis svih natuknica, najprije ćemo se neugodno iznenaditi da uopće nije obrađena odrednica o *političkom sistemu*. Ukoliko se i prihvatiti argumentacija da fenomenu politike priređivači ovog zbornika ne prilaze iz tradicije u kojoj je politički sistem središnja kategorija analize (što je, prije svega, odlika američke politologije), nije jasno zašto se o toj odrednici ne govori barem u posljednjem odjeljku, posvećenom interpretacijskim kategorijama politike. Spominju se kategorije interesa, moći, vlasti..., ali ne i političkog sistema, iako se, primjerice, u von Beymeovu pregledu političkih teorija, vjerojatno najsustavnijem politološkom priručniku prevedenom kod nas, ta kategorija uz državu, moć, političku kulturu i stil, te demokraciju, navodi kao ključna za pojmovnu analizu politike. Stoga čudi da je ona ovdje izostavljena, uostalom, kao i odrednica o *političkoj kulturi*. Nedostaju i odrednice o *političkoj socijalizaciji*, *političkoj odgovornosti*.

Nadalje, dok se totalitarizam spominje kao odrednica u odjeljku o političkim porjecima, autoritarizam se jednostavno ne spominje, iako se istovremeno obrađuje tiranija i aristokracija. Ukoliko imamo makar

površan uvid u diskusije o autoritarnim i totalitarnim sistemima, koji se uz demokratski sistem najčešće navode kao tri dominantna oblika suvremenih političkih sistema, takav postupak zbunjuje, tim više što je moto čitavog *Leksikona* da on nije pojmovnik jedne znanosti, već prikaz cjeline političkog života. Još je veći propust potpuno zanemarivanje problematike međunarodne politike, bez koje jednostavno nije moguće razumjeti suvremeni politički život. U *Leksikonu*, nažalost, ne nalazimo ništa o problemima državnih granica, nacionalne sigurnosti, svjetskom političkom sistemu, međunarodnim odnosima, integracijama, međunarodnom pravu, geopolitičkim problemima i slično.

Drugi prigovor odnosi se na raspored i veličinu odrednica. Prije svega, *subjekti politike*, cjelina koja bi mogla sadržavati čitav niz odrednica, svedena je na samo nekoliko natuknica. Pojedine natuknice koje bi tu spadale stavljene su u odjeljke o političkom procesu (grupe za pritisak, društveni pokreti) i institucijama (političke stranke, interesne grupe). Istovremeno je u subjekte politike uvršten *svjetonazor*, iako autor odrednice Hotimir Burger izričito govori o tome da svjetonazor karakterizira distanciranje od izričitog političkog angažmana. Interesantno se u tom kontekstu podsjetiti da je u uvodu Žarko Puhovski naglasio da se tek kod političkih subjekata u potpunosti može razumjeti politički proces.

Nadalje, *odjeljak o funkcioniranju vlasti* nepotrebno je obuhvatio i odrednice o *kreiranju politike*. U standardnim priručnicima političke znanosti (usp. Fred I. Greenstein & Nelson W. Polsby, *Handbook of Political Science*, Addison-Wesley, Reading, 1975) jasno se razdvaja proces kreiranja posebnih politika («policies and policymaking») od vladinih institucija i procesa («governmental institutions and processes»). Uz to, u djelu što se odnosi na posebne politike ne govori se o ekonomskoj politici ili se misli da se ona može svesti na jednu odrednicu o financijama i porezima. Isto tako, ne govori se o etničkoj politici (model konsocijacije i slično), urbanoj politici, politici blagostanja. Što se potonje

tiče, interesantno je da se u odjeljku o političko-etičkim idealima govori o sigurnosti i blagostanju, ali se o fazi implementacije, kreiranju politike blagostanja ne govori. I sve to usprkos činjenici da je za razumijevanje realnog političkog života iznimno važno razumijevanje upravo te politike (usp. Gordon Tullock, *Wealth, Poverty and Politics*, Basil Blackwell, Oxford, 1988). Istodobno, radi ujednačenosti, a i samog smisla, bilo bi primjerenije da su se koristili izrazi zdravstvena politika i politika obrazovanja, isto kao što se govori o kulturnoj ili, pak, socijalnoj politici. Što se organa represije tiče, držimo da je tu odrednicu neadekvatno stavljati između socijalne i vanjske politike. Ta bi natuknica više pristajala odjeljku o *institucijama i funkcioniranju institucija vlasti*, gdje bi uz odrednice o ustavu, zakonu, upravi, trebalo uvrstiti i one što govore o državi, suverenosti, izvršnoj vlasti (vladi), pravosuđu, a svakako i one koje ne nalazimo u ovom *Leksikonu* — o ustavnom sudstvu, lokalnoj samoupravi. Posebni začuđuje da se uopće ne govori o federaciji i konfederaciji, dvjema kategorijama o kojima politički djelatni građani u nas zasigurno najviše govore. Ukratko, podjela na političke procese, institucije i funkcioniranje vlasti izvršena u ovoj knjizi, neprimjerenija je, čini nam se, od moguće podjele na odjeljke o *institucijama i funkcioniranju institucija vlasti, nevladinoj politici* (politička participacija, javno mnijenje i izborno ponašanje, političke stranke, interesne grupe) i *kreiranju posebnih politika*. Dakako, to bi tražilo drukčije određenje nekih drugih odjeljaka, poglavito onog o subjektima politike.

Naredni problem odnosi se na veličinu pojedinih odrednica. O ne tako presudnoj nomotehnici govori se vrlo opširno, dok se zasebno uopće ne spominju *predsjednički, polupredsjednički i skupštinski politički sistem*. Oni se podvođe pod odrednicu o parlamentu, koju je inače izvanredno napisao Branko Smerdel, a isto tako se odrednicom istog autora o parlamentarizmu nastoji obuhvatiti i iznimno važan problem odnosa *vlada-opozicija*, koji traži zasebnu odrednicu. U ovom bi kontekstu valjalo porazmisliti i o natuknicama o *političkim kampanjama*,

političkom marketingu i sličnim fenomenima bez kojih nije moguće razumjeti suvremeni politički život.

Da bi se u narednom izdanju izbjegli spomenuti nedostaci, bit će svakako neophodno proširiti krug suradnika, posebno s područja koja su posve izostavljena ili su tek marginalno obrađena. Nadalje, metodološki promatrano, stav o *Leksikonu* kao prikazu cjeline fenomena politike a ne pojmovniku jedne društvene (političke) znanosti trebat će napustiti. Cjelina političkog fenomena ostaje upravo kod takva pristupa, kao što smo i nastojali pokazati, nedostavno obuhvaćena. Umjesto da se izbjegava pisanje pojmovnika političke znanosti, treba se okrenuti upravo takvoj nakani. *Leksikon*, čija je osnovna ambicija da služi političkom obrazovanju za demokraciju, u sadržajnom smislu treba biti klasični politološki rječnik, s time da forma odrednica ne može biti teorijski posredovana već treba biti data na način na koji se pojedine kategorije javljaju kao politički fenomeni.

Navedene primjedbe nemaju za cilj da ospore visoku vrijednost djela, već da ukažu na potrebu da se za naredno izdanje napravi podjela odjeljaka i natuknica koja bi podigla njegovu vrijednost. Posebno će biti značajno ako na temelju ovog *Leksikona* nastane toliko potrebni udžbenik za političko obrazovanje srednjoškolaca, koje će se, nadamo se, izvoditi u predmetu Politika i gospodarstvo. Politička kultura, Demokratski sistem ili drukčije nazvanom predmetu. Na kraju, svim čitateljima *Političke misli* toplo preporučam ovaj *Leksikon* na čitanje i vjerujem da dijelim opće raspoloženje zahvaljujući se Maji Uzelac, urednici u »Školskoj knjizi«, i sveučilišnim profesorima Ivanu Prpiću i Žarku Puhovskom što su ovo značajno djelo o abecedi demokracije podastrili pred hrvatsku kulturnu javnost.

Zdravko Petak

Recenzija

Norberto Bobio

Budućnost demokratije

Filip Višnjić, Beograd 1990; str. 190.

Prevedena na sve veće svjetske jezike, *Budućnost demokratije* je najviše prevedena knjiga Norberta Bobia, poznatog italijanskog filozofa politike, teoretičara prava i angažiranog intelektualca. Pojavljivanje ovog djela i u našem prijevodu posebno je značajno u trenutku kad nema političkog aktera u Jugoslaviji koji sebi neće pripisati atribut demokratski i kad se svaka pojava s natruhama liberalizma naziva demokracijom, pri čemu se svakog tko misli drugačije proglašava nedemokratom. U takvom egzistencijalnom supstratu pojam demokratije je postao ispražnjen, izgubio je svoju težinu i značenje, a njegova upotreba je toliko eksploatirana da se gotovo više i ne uzima ozbiljno. U takvim okolnostima ova knjiga, koja se bavi definiranjem i određivanjem minimalnog sadržaja pojma demokratije, više je nego dobrodošla.

U njoj se tretiraju elementarna pitanja demokratije, i to na dosta općenit, ali sustavan način. Tekstovi su nastali iz autorove želje da složena pitanja demokratije približi ljudima koliko god je to moguće, da ih, kako kaže, »spusti s neba na zemlju, tamo gdje se sučeljavaju i sukobljavaju krupni interesi ljudi«. *Budućnost demokratije* je sinteza tekstova koje je Bobio objavljivao od 1978. do 1984. godine. Raspravljajući o preobražajima demokratije, autor tvrdi da ona danas ne stoji baš najbolje, ali da nije ni na rubu propasti.

Knjiga obuhvaća sedam poglavlja: 1) »Budućnost demokratije«, 2) »Predstavnička i neposredna demokratija«, 3) »Ograničenja demokratije«, 4) »Demokratija i nevidljiva moć«, 5) »Stari i novi liberalizam«, 6) »Ugovor i teorije društvenog ugovora u suvremenim raspravama«, 7)

»Vladavina ljudi ili vladavina zakona«. Na kraju knjige nalazi se pogovor Ivana Vojevode, pod naslovom »Norberto Bobio mislilac politike i demokratije«.

Prvo poglavlje koje nosi istovjetan naslov kao i knjiga, »Budućnost demokratije«, započinje minimalnom definicijom demokratije, koja je u biti formalna (ali ne u smislu negativnog određenja pojma formalan, kakvo su koristile socijalističke teorije), a koja predstavlja »skup proceduralnih pravila pri oblikovanju kolektivnih odluka, koji omogućava što šire učešće zainteresiranih«. Za takvu minimalnu definiciju demokratije nije samo dovoljno da pravo na učešće u donošenju odluka ima što više građana ili da postoje proceduralna pravila, već je potrebno da oni koji odlučuju mogu birati između više mogućnosti. Da bi se to postiglo, onima koji odlučuju moraju biti zagarantirana prava na slobodno iznošenje vlastita mišljenja i stavova, na slobodu udruživanja i okupljanja. Dakle, to su ona prava na temelju kojih je nastala liberalna država, a ustavne norme koje utvrđuju ova prava predstavljaju preliminarna pravila za omogućavanje demokratske igre. Liberalna država nije samo historijski preduvjet za pravnu, već i za svaku demokratsku državu. Bobio time upozorava da postoji međuzavisnost između liberalne i demokratske države, koja je toliko čvrsta da ukoliko »liberalna i demokratska država padaju, padaju zajedno«.

Autor razlikuje idealnu (zamišljenu) demokraciju od realne (stvarne) demokratije, između kojih vlada nesklad. Demokratija se s vremenom transformirala ili, kako on kaže, »preobrazila« te nije održala svoja obećanja. On zamjećuje šest takvih preobražaja ili neispunjenih obećanja: značajni politički subjekti postaju sve više velike društvene grupe, političke partije, sindikati a najmanje pojedinci, predstavništvo je zamijenjeno predstavništvom interesa, oligarhijska vlast nije poražena, demokratija nije zahvatila neke važne životne prostore zajednice tj. demokratija se nije proširila s političke na društvenu, raširili su se oblici nevidljive moći, povećana je politička apatija među ljudima.

Ta obećanja se nisu mogla ispuniti »jer demokratski projekt je bio zamišljen za manje složeno društvo od ovog danas«, a na tom putu stajale su, drži autor, i tri prepreke:

1) Umnožavanjem složenosti i razvojem društva rasli su problemi koji zahtijevaju sve veću ulogu eksperata, pa se tako tehnokracija javlja kao antiteza demokraciji;

2) Druga nepredvidiva prepreka je bilo stalno uvećavanje birokratskog aparata. S tim u vezi autor nas upozorava da »sve države koje su kroz svoj povijesni razvoj postale demokratskije, uporedo su i birokratski ojačale«;

3) Treću prepreku razvoja demokracije Bobio vidi u nemogućnosti upravljanja, jer brzina kojom se vladi postavljaju zahtjevi od strane građana, u suprotnosti je sa složenom i sporom procedurom donošenja odluka u demokratskim političkim sustavima.

Autor na kraju zaključuje da neispunjena obećanja i nepredvidive prepreke ipak nisu takve da teže da demokratski sustav preobrazbe u autokratski, jer minimalni sadržaj demokracije nije iznevjeren.

U poglavlju »Predstavnička i neposredna demokracija« N. Bobio razmatra odnose između ta dva oblika demokracije, posebno se usredotočujući na analizu kritike koju zastupnici neposredne demokracije upućuju na račun one predstavničke. Kritika predstavničkog sistema ima dvije struje: jedna je usmjerena za zabranu imperativnog mandata, a druga je kritika predstavljanja općih interesa. Obje kritike pripadaju tradiciji socijalističke misli. »No ni jedan od ova dva prijedloga predstavničku demokraciju ne pretvaraju u neposrednu«, tvrdi Bobio.

Proces demokratizacije danas se sastoji u prijelazu iz političke demokracije u društvenu, na širenju vlasti iz sfere političkog društva (države) na civilno društvo, postupnom demokratizacijom (osvajanjem) nedemokratskih centara moći (kao što su velika poduzeća i državna administracija). Osvrćući se na taj mogući proces demokratizacije kojeg Bobio najavljuje, ne možemo a da se ne zapitamo, služeći se njegovom metodologijom, koliko to spada u sferu i

teoriju idealne demokracije, a koliko u realnu demokraciju. Na to pitanje on ne daje odgovora, već ga samo naznačuje.

U ostalim poglavljima Bobio razmatra ponovno oživljavanje teorija liberalizma i društvenog ugovora, kojeg on naziva novim društvenim ugovorom. On tom novom društvenom ugovoru liberala (preko kojeg pojedinci ugovarači zahtijevaju od vlade samo zaštitu) suprotstavlja drugačiji projekt društvenog ugovora koji u svoje klauzule uključuje i princip distributivne pravde. To je pitanje, upozorava on, o kojem današnja ljevica mora voditi računa.

Kao što vidimo, suštinska poruka koja emanira iz ovih Bobijevih tekstova o pojmu demokracije jest proceduralnost. Ono što demokratski sustav čini različitim od nedemokratskoga jest skup pravila igre koja su razrađena i povijesno propitana, te su ustavom uređena. »Dobra demokracija se i sastoji u strogom poštovanju pravila igre«.

Bobio nastoji pomiriti zahtjeve za socijalnom pravdom i za individualnom i građanskom slobodom i potrebu postojanja političkog i pravnog okvira koji jamči i čuva prava i slobode pojedinca. Mnogi ga zbog toga nazivaju liberalnim socijalistom, liberalom kome je usmjerenje ka socijalnoj pravdosti ključno za poimanje demokratskog poretka.

Iako knjiga nosi naslov *Budućnost demokracije*, autor u pogledu daljeg razvoja demokracije nije ni pretjerani optimist ni pretjerani pesimist. Iako je činjenica da se u postijeratnom razdoblju broj demokratskih društava uvećao i da neprestano povećava, ipak postoje velike opasnosti za demokraciju, poput, npr. »desnog« i »lijevog« ekstremizma.

»Budućnost demokracije je knjiga koja će u našoj zemlji, na izlasku iz dugogodišnjeg autoritarnog režima i u prelazu ka novom poretku, naći put do čitalaca, budući da na jasan, razborit, utemeljen i višestran način ukazuje na vrijednost i suvremeni značaj demokracije i na ulogu zakona i slobodnog pojedinca kao njihovih nosilaca«; kaže Ivan Vojevoda u svom Pogovoru.

Žarko Paunović

Prikaz

Dragan Simeunović

Političko nasilje

Radnička štampa, Beograd, 1991

Prema društvenim pojavama koje nas najdirektnije i najjače zapljuskuju često je veoma teško zauzeti dovoljno veliku interesnu i emocionalnu distancu da bismo ih svestrano proučili. Ujedno, one predstavljaju i najizazovnije polje za one među nauci odanima koji smatraju da moru da izbegnu »wishful thinking« i da stav treznog intelektualca zauzmu usred isparenja subjektivnosti i elektriciteta koji izbija iz površine zajednice u koju udaraju akti nasilja. Takav jedan izazov prihvatio je Dragan Simeunović usredsređivanjem na pionirski poduhvat za jugoslovensku naučnu javnost — utiranje teorijskog puta za proučavanje fenomena političkog nasilja u savremenosti, ali i u njegovim istorijskim, minulim, dosad nepromišljenim pojavnim oblicima.

Demonizacija reči i pojma nasilje jeste velika teorijska zabluda i praktična opasnost, te umesto što se izbegava govoriti o nasilju, treba nasilje izučavati i naučno objašnjavati. — (Karl Marks)

Navedeni moto naš je autor izabrao s punim pravom ako se ima u vidu tipični ovoprostorni u kulturu duboko uvreženi hrišćanski pristup dvama najmoćnijim pokretačima ljudske istorije, kako ih je još Frojd razlikovao. I decenijama posle Markuzeovog »Erosa i civilizacije« poneki Jugosloven se umesto odgovora na pitanje zašto izoluje čerku usiljeno smeška, baš onako kao što se na pitanje čemu ovaj i onaj oblik (ne)državnog političkog nasilja usiljeno mršti. Činjenica da Simeunović citira mnoge autore iz oblasti psihologije, od pionira psihoanalize pa do biheviorista nalazi u ovom dvojstvu civilizacijskih motora svoje puno opravdanje. No, opasnost psihologiziranja ovde je potpuno izbegnuta

utemeljenošću čitavog diskursa na jednom prostranom polit-filozofskom tlu marksističko-veberijanskog i levičarsko-liberalnog sastava.

Rezonovanje o nasilju kreće se ovde od ontologije do morfologije ove pojave. Strpljivim i minucioznim naporima definisanja nasilja, ali i širih pojmova — moći, vlasti, sile — autor stvara solidnu osnovu za teorijski imaginativne klasifikacije koje slede, a zatim i za razmatranja o nekim savremenim pojavnim oblicima političkog nasilja. Najpre se uvode distinkcije pojmova koje su od kvazinjutnovskog značaja za lociranje predmeta istraživanja, a zatim se preko veberoidne definicije moći grade paralelni koloseci na kojima se sila objašnjava kao sredstvo ostvarenja i održanja moći, a nasilje kao način iskazivanja i održanja moći »kada subjekt moći svoj uticaj posreduje silom u komunikaciji s objektom moći«. Na problem odnosa između nasilja i komunikacije Simeunović se vraća u jednom od narednih poglavlja gde govori o komunikativnom nasuprot instrumentalnom političkom nasilju. Komunikativno nasilje se nalazi, kao što to čini instrumentalno, svoj cilj u neposrednim efektima (zatvaranje, izolacija, uništenje ili onesposobljavanje protivnika), nego u recepciji poruke koju emituje drugim društvenim subjektima putem nasilnih demonstracija, pobune ili drugog nasilnog političkog protesta. Kako je ovo samo jedno od mesta na kojima se ovo politisociološko rezonovanje lanča sa znanjima iz drugih disciplina — istorije, psihologije, komunikologije itd. onda se mogu i manje strogo oceniti i neke nepreciznosti kao što je tvrdnja da se »komunikativna funkcija nasilja ogleda u njegovom signalnom svojstvu kao sredstvu poruke« koje je ponešto preusko s obzirom na ne samo signalno nego i daleko razvijenije simboličko svojstvo koje imaju već pomenuti vidovi komunikativnog nasilja. No, signalni karakter te komunikacije neki teoretičari verovatno bi branili od proširivanja uz argument da samo recipijent koji nije izložen prinudi može adekvatno da dekodira poruku. Jer, kako bi rekao Klod Levi-Stros, komunikacija prestaje već tamo gdje počinje laž, a kamoli tamo gde počinje

nasilje. Izgleda da je tek mnogo detaljnija analiza situacije recipijenta poruke neophodna da bi se uspostavila prava mera između signalnog i simboličkog u jednom aktu instrumentalnog političkog nasilja, a za to ova knjiga već daje dosta premisa u delu gde se bavi klasifikacijom nasilja prema predmetu i efektima. Onda bi se moglo zaključiti da najviše signalnog, a najmanje simboličkog nosi u sebi nasilje usmereno direktno na protivnika, gde se u njemu ujedinjuju objekt nasilja i recipijent poruke, a najmanje signalnog ono komunikativno nasilje koje je usmereno na materijalne objekte od značaja koji nisu vitalnog karaktera za recipijenta, a počiva na jeziku koji je u tom društvu relativno široko prihvaćen.

Elastičnost i prilagodljivost autorovog misaonog procesa dolazi do izražaja kada se sa definisanja i teorijski utemeljenog klasifikovanja pređe na morfologiju konkretnih pojava političkog nasilja. Iz apstraktnog jezika koji oscilira između antropologije i sociologije prelazi se u mahu na dokumentarni jezik odgovornog faktografa dostojan kakve arhive javnog tužioca ili dosijea nirnberškog sudije u kome se opet potvrđuje jedan paralelizam istina, literarnih i psihoanalitičkih, tolstojevskih i fromovskih, koje opominju da je inteligencija i mašta svojstvenija ljudskom biću nego dobrota, te da su lica zla mnogo raznovrsni-

ja i različitija nego lica dobra. U sklopu uverenja da se istorija ponavlja zaboravni- ma, autor insistira na uzdrnavajućoj bizarnosti istorijskih podataka o političkom nasilju, da bi na kraju knjige poslužio čitaoca i listom »značajnijih političkih ubistava i atentata« od antičkog doba do danas.

Iz razmatranja o mestu nasilja u političkom sistemu jasno nam se predstavlja jedna kritička ali široka orijentacija autora zasnovana pre na skepsi nego na moralizatorstvu proleterskih i drugih eshatologija, te on kritikuje Karla Popera na način blohovske sublimacije jakobinskog principa u princip relativne tolerancije koja nije u opasnosti da se sama porekne, ali zahvatom u vođu psihološke tradicije izražava jednu tipično poperovsku rezervu: otvoreno društvo da, ali može li ono biti bolje nego što su njegovi pripadnici pojedinačno?

Prikazivač se ovde uzdržava od pre-pričavanja veoma edukativnih poglavlja o nasilju čitavih grupa, npr. etničkih, u društvima poput irskog (britanskog) i preporučuje čitaocu da sam proplovi ove redove koji, kao i knjiga u celini, vode kroz jedan tmuran predeo, ali opominju neprestano da se oči reletivizacije, konkretizacije i istorijskog lociranja ljudskog praktikovanja političkog nasilja drže otvorenim i usredsređenim.

Valentina Krinić

